

УДК 94 : 008 + 327

Ветринський І. М.

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ В
КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Проаналізовано функціональний зміст та природу практичної геополітики, її місце й роль в міжнародно-політичному процесі. Розглянуто особливості кореляції практичної геополітики з більш поширеним у політологічному дискурсі поняттям «імперіалізм». Показані особливості трансформації геополітичної практики в умовах історичного розвитку локальних цивілізацій та зміни структури

міжнародної системи відповідно до певних історичних епох.

Ключові слова: геополітика, локальні цивілізації, імперіалізм, глобалізація.

Ветринский И. М. Особенности развития геополитической практики в контексте глобальных цивилизационных трансформаций. Проанализированы функциональное содержание и природа практической геополитики, ее место и роль в международно-политическом процессе. Рассмотрены особенности корреляции практической геополитики с более распространенным в политологическом дискурсе понятием «империализм». Показаны особенности трансформации геополитической практики в условиях исторического развития локальных цивилизаций и изменения структуры международной системы в соответствии с определенными историческими эпохами.

Ключевые слова: геополитика, локальные цивилизации, империализм, глобализация.

Igor Vietrynskyi. Features of development of geopolitical practices in the context of global civilizational transformations. The content, the functional and practical nature of geopolitics, its role in the international political process are analyzed. The features of the correlation between the practical geopolitics and more prevalent concept in political science discourse «imperialism» are regarded. The features of transformation of geopolitical practice in terms of the historical development of local civilizations and changes of international system structure according of a particular historical periods are depicted.

Keywords: geopolitics, local civilization, imperialism, globalization.

Стрімкий розвиток сучасної міжнародної системи демонструє кілька провідних тенденцій, що подекуди мають фактично протилежні вектори: з одного боку, протягом кількох десятиліть ми можемо спостерігати реальні глобалізаційні та інтеграційні процеси (насамперед, в економіці); з іншого – ми бачимо, що геополітичне суперництво великих гравців призводить до загострення боротьби за вплив та домінування на субрегіональному, регіональному та, часом, глобальному рівнях. Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин були певні ілюзії щодо побудови або монополярного світу, або, навпаки, закінчення ери протистояння і об'єднання світу на основі ліберально-демократичних цінностей, так званого «кінця історії». Проте реальність демонструє, що замість «глобального миру» ми мали просто деякий час «глобального перемир'я» – певного періоду відносного спокою, протягом якого потенційні суперники накопичували сили й засоби для продовження геополітичної боротьби. Сьогодні можна впевнено констатувати, що світ прямує до багатополарності: КНР та РФ відкрито заявляють про свої щонайменше регіональні геополітичні амбіції, кидаючи виклик поки що єдиній світовій наддержаві – США. Останній раз багатополарна система міжнародних відносин існувала

напередодні Першої світової війни, тож можна впевнено стверджувати, що подібна ситуація є небезпечною та несе глобальну загрозу для міжнародної безпеки. За цих умов дослідження геополітичної практики стає надзвичайно актуальним чинником забезпечення національної безпеки для кожної незалежної держави, яка прагне уникнути ролі об'єкта геополітичної боротьби та зберегти суб'єктність у міжнародній політиці.

Метою даної статті є пошук підходів до дослідження практичної геополітики, аналіз її трансформації в контексті змін міжнародної системи та цивілізаційної структури світу відповідно до певних історичних епох.

Термін «геополітика» вперше був використаний Р. Челленом в його праці «Держава як форма життя», що побачила світ на початку ХХ ст. (1916). Автор цілком заслужено вважається одним з батьків-засновників так званої «класичної геополітики», проте, на думку багатьох дослідників, ідеї, які можна віднести до геополітики, існували ще за часів античності. Зокрема, свої думки стосовно впливу географічних чинників на особливості суспільно-політичного життя держави висказували Платон, Гіппократ, Цицерон та інші. Теорію впливу середовища на життя людей можна зустріти вже у V ст. до н.е. у трактаті школи Гіппократа «Про повітря, води й місцевість»; пізніше цей підхід отримав свій розвиток у європейській геополітичній традиції. Приблизно в ту саму епоху філософ Парменід висунув ідею про п'ять температурних зон чи поясів землі, кожен з яких має свої політичні особливості. Визнаним мислителем-стратегом античної епохи є Аристотель, який у своїй праці «Політика» (335-322 до н.е.) вперше в історії політичної думки представив геополітичну концепцію самотиску (self-pressure) держави, сутність якої полягала у необхідності розширення держави через «самотиск території» і «самотиск населення» та відповідно для задоволення потреб останнього. Поняття «самотиску держави» і різноманітні його похідні складають фундамент геополітики й досі не втратили актуальності для дослідників. Згідно з теорією Аристотеля, могутність та значення держави залежить не стільки від кількості населення, скільки від державних повноважень: оскільки у держави є своя роль та завдання, найвидатнішою державою доцільно вважати таку, яка якнайкраще їх виконує. Цікаво, що один з батьків-засновників класичної геополітики А. Мехен фактично багато в чому є продовжувачем ідей Аристотеля, оскільки останній відмічав стратегічне значення наближеності до морів та необхідність наявності морських гаваней як атрибут «морської сили». Разом з тим, автор підкреслює, що

близькість до моря окрім геополітичних переваг несе й загрози, для подолання яких необхідна відповідна стратегія [1, с. 23].

Подальшого розвитку геополітичні ідеї на Заході отримали в епоху Просвітництва. Французькі філософи (Монтеск'є, Дідро, Руссо, Д'Аламбер, Ламетрі) зверталися до питань впливу географічного чинника на політичний розвиток народів. Таким чином, концепція географічного детермінізму в суспільних науках багато в чому сформувалася саме під впливом їхніх ідей, зігравши в Європі вирішальну роль при виникненні геополітики як науки.

Так, Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755) в своїй праці «Про дух законів» (1748) озвучив кредо географічного детермінізму: «Влада клімату є найперша влада на землі». Саме клімат, на думку автора, найбільше впливає на фізіологічний стан людей і, відповідно, на їх психологію, що, в свою чергу, відіграє вирішальну роль в процесі організації суспільного устрою та закріпленні політичних порядків. Монтеск'є зазначає, що «легкодухність народів спекотного клімату завжди приводила їх до рабства, у той час, коли мужність народів холодного клімату зберігала за ними свободу» [2].

Починаючи з ХІХ ст., провідні позиції щодо розвитку географічного детермінізму поступово займають німецькі вчені, серед яких, перш за все, варто виділити Г. Гегеля і К. Ріттера, які запропонували кілька оригінальних геополітичних ідей. Виступаючи з критикою вульгарного географічного детермінізму, дослідники більш зріло і виважено підходять до інтерпретації природних факторів і їхнього впливу на політичну історію. Так, К. Ріттер (1779-1858), зокрема, зробив істотний внесок в розвиток ідей географічного детермінізму політичної історії. Він висунув ідею ієрархічного розподілу світу в рамках єдиного глобального простору. Геополітичну мапу світу він розділив на частини: континентальну (сухопутну) і морську (водну), визначивши кордон між ними у вигляді великого півкола, яке проходить через Перу в Південній Америці й південну частину Азії. Пізніше ідея протистояння держав Суші і Моря в геополітиці ХХ ст. стала визначальною. Ідеї Ріттера стали фундаментом німецької геополітики, зокрема на його праці часто посилався один з батьків-засновників класичної геополітики, апологет німецької геополітичної школи Ф. Ратцель [3]. Разом з тим географічний детермінізм фактично є лише певною фундаментальною передумовою (складовою) формування сучасної геополітики, сутність якої полягає у пошуку найбільш ефективних принципів та засобів досягнення контролю над простором. В процесі розвитку науки і техніки вплив

«грунтів» та кліматичних умов на формування політичної стратегії ставав все менш вагомим чинником; так само з розвитком авіації, ракетної зброї та засобів її доставки гірські хребти та водні перешкоди також почали втрачати своє визначальне значення з військово-стратегічної точки зору. Ключовими для домінування (щонайменше, в регіоні) стали такі елементи, як рівень економічного розвитку, військовий потенціал, демографічний потенціал, наявність союзників та військових баз за кордоном. Окремим пунктом варто виділити ядерний чинник, якого просто не існувало в часи створення класичних геополітичних концепцій, але сьогодні він має величезне військово-стратегічне значення. Таким чином, можна однозначно стверджувати, що геополітичні уявлення не є статичними, вони еволюціонують разом з міжнародною системою, але центральною метою геополітичної практики була й залишається боротьба за контроль над простором.

Дискусії щодо того, чи є геополітика наукою або це просто різновид ідеологічних уявлень, продовжується й досі. Зокрема, в професійному дискурсі наголошується на недосконалоості та невідповідності сучасним реаліям базових положень класичної геополітики на кшталт «дуалістичної схеми протистояння моря й суші». Відповідно критикується й категоріально-понятійний апарат класичної геополітики: якщо зазначена геополітична конструкція «геополітичного дуалізму» втрачає свій фундаментальний статус, то, відповідно, й пов'язані з нею поняття «телурократії» (сухопутного полюсу сили) та «таласократії» (морського полюсу сили) також перестають бути наріжними для геополітичної науки [4, с. 27-28]. Однак, незважаючи на академічні суперечки щодо ступеню науковості, основи геополітики викладаються у багатьох навчальних закладах і входять до численних програм підготовки спеціалістів в галузі політичної науки і міжнародних відносин.

На початку 90-х рр. ХХ ст. з'являється цілий напрямок, що отримує назву «критична геополітика». В рамках цього наукового напрямку прибічники традиційного підходу до тлумачення геополітики піддаються критиці за «поверхневе трактування політичної карти світу, євроцентризм та виправдання мілітаризації, що призвело до «гонки озброєнь» у післявоєнний період» [5]. В свою чергу й сама критична геополітика не позбавлена суттєвих методологічних вад, оскільки вона зосереджена здебільшого на європейській проблематиці, практично не зачіпає постколоніальні процеси та, що найголовніше, виключає зі сфери своїх інтересів військово-стратегічну складову геополітики. Один із засновників критичної геополітики Дж. О'Тоал наголошує на

необхідності відділяти формальні географічні міркування від практичних, які використовуються відповідальними особами в міжнародно-політичній практиці [6, с. 56]. В рамках критичної геополітики її прихильники прагнули розширити предметне поле геополітичних розвідок, по-перше, чітко виділивши в окремі напрями дослідження формальну та практичну геополітику, а по-друге, ще додавши до них популярну та структурну геополітику. Однак відмова від військових аспектів геополітики, на наш погляд, є найбільш суттєвим недоліком даного підходу, оскільки саме силове домінування і шляхи його досягнення є фундаментальним «стрижнем» геополітики.

В свою чергу центральним об'єктом нашої уваги є не стільки розмаїття ідейно-концептуальних втілень геополітичної думки, скільки безпосередня геополітична практика, під якою ми розуміємо специфічну діяльність держави, що спрямована на набуття та утримання контролю над простором. Практична геополітика існує з давніх часів та супроводжує фактично всю історію людства з моменту появи перших державних утворень і перших територіальних конфліктів між ними. Звичайно, з плином часу змінювалися форми та методи практичної геополітики, проте її мета та базові імперативи залишалися незмінними.

Практична, або прикладна, геополітика існувала задовго до появи як власне самого терміну, так і класичних геополітичних теорій і концепцій, які були розроблені батьками-засновниками наприкінці XIX – на початку XX ст. Фактично геополітика як практична діяльність незмінно супроводжує весь період розвитку світової цивілізації, оскільки з моменту появи перших групових поселень, що мали прив'язку до певної території, починаються суперечності та конфлікти з іншими групами за найбільш зручне та вигідне з географічної точки зору місце проживання. Практична геополітика – це конкретна діяльність, спрямована на реалізацію відповідної (геополітичної) стратегії, що здійснюється керівництвом держави, органами зовнішніх зносин, зовнішньополітичними відомствами, дипломатами, армією й флотом. Оскільки наріжним положенням геополітики є набуття й утримання контролю за простором (територіями), то практична геополітика – це діяльність держави, спрямована на досягнення даних цілей.

Відповідно до цілей, задач та інструментарію практична геополітика на певних історичних етапах фактично стає тотожною іншому специфічному різновиду державної політики, а саме – імперіалізму. Багато десятиліть використання даного терміну в рамках радянського пропагандистського «новоязу» суттєво вплинуло на рівень

адекватності його тлумачення і, головне, на сприйняття, принаймні на пострадянському просторі. У світовій науці дослідження імперіалізму також не є популярним предметом для політологічних розвідок, хоча, на наш погляд, дане явище заслуговує значно більшої уваги, оскільки, на жаль, не втратило актуальності й сьогодні. Найбільш чітке та узагальнююче визначення імперіалізму пропонує М. Дойл, який характеризує його як «процес створення (встановлення) та підтримання імперії» [7, с. 19], в той час як О. Мотиль доповнює, що це не просто процес, а певна політика вказаного спрямування [8, с. 53]. Імперіалізм як специфічна політика держави ніколи не був достатньо концептуально забезпечений: протягом історії не існувало жодної стратегії чи доктрини, які б обґрунтовували причини та цілі імперіалізму з аналітичної точки зору, тож саме ця роль дісталася класичній геополітиці кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Класична геополітика зароджується ще в часи існування й відповідно боротьби імперій за контроль та домінування над простором, зокрема – колоніями. Вона являла собою синтетичне вчення про роль, значення, взаємозалежність та взаємовплив географічних і політичних чинників в процесі досягнення державою домінуючого становища в регіоні чи в глобальному масштабі.

Разом з тим, не дивлячись на тисячолітню «спорідненість» практичної геополітики та імперіалізму, буде невірно цілком їх ототожнювати (хоча для багатьох історичних епох подібне твердження може бути справедливим), принаймні, ситуація цілком змінилася на сучасному етапі розвитку міжнародної системи. Схематично шляхи практичної геополітики та імперіалізму можна уявити у вигляді двох ліній, що тривалий час накладаються одна на одну, але в певний момент розходяться й продовжують рух паралельно. Це «розходження» відбулося у ХХ ст. і напряму пов'язане з розвитком міжнародної системи, зміною цивілізаційної структури світу й прискоренням глобалізації. Геополітика багато в чому адаптувалася до нових реалій, в той час як імперіалізм перейшов до розряду архаїчних рудиментів минулого. Чимало визначальних характеристик, притаманних імперіалізму та практичній геополітиці, суттєво різняться як на рівні цілей, так і відповідно до інструментарію. Це можна побачити, порівнюючи обидва згадані напрями державної політики, відповідно до тих самих критеріїв:

1) якщо для імперії та, відповідно, імперіалізму притаманне пряме домінування (центр-провінція), то геополітика на сучасному етапі цілком допускає домінування опосередковане (асиметричний військовий союз);

2) головною метою імперіалізму є побудова та підтримання імперії як політичної системи, в той час як мета геополітичної практики – створення системи безпеки, що ґрунтується на військово-стратегічній перевазі;

3) основним інструментом імперіалізму є військова сила, за допомогою якої відбувається формування і підтримка імперської політичної системи; геополітична практика, окрім військової сили, спирається на систему військово-політичних союзів, які не характерні для класичних імперій;

4) побудова імперії і, відповідно, імперіалізм передбачає неодмінну зміну існуючої системи державних кордонів, що зовсім не є необхідним для здійснення геополітичної практики;

5) для імперіалізму характерною є побудова відносин домінування стосовно набутих провінцій (сателітів), в той час як геополітична практика цілком допускає партнерські відносини та взаємну повагу державного суверенітету навіть в умовах асиметричних союзів.

Шляхи геополітики й імперіалізму починають «розходитись» після головного конфлікту колоніальної епохи – Першої світової війни, коли стало зрозуміло, що імперіалістична парадигма у зовнішній політиці держави є неефективною та не має конструктивної перспективи. Будь-яка імперія за своєю природою прагне до глобального поширення, тож одночасне існування кількох імперій неодмінно веде до масштабних зіткнень, що яскраво ілюструють події Другої світової війни, де зіткнулися дві імперські стратегії – німецька та радянська. Імперіалізм, який можна вважати усталеною науковою категорією, протягом століть зазнав змін лише на рівні інструментарію, проте геополітична практика, на відміну від нього, є набагато більш динамічною, і її трансформація за період існування є набагато глибшою. Одним з провідних чинників трансформації практичної геополітики стала зміна середовища, в якому діють провідні геополітичні актори. В ролі такого середовища виступають насамперед цивілізаційна структура світу та актуальна для конкретної епохи міжнародна система.

Виходячи з того, що формальна геополітика вивчає та концептуалізує просторово-політичні процеси, виявляючи певні їх закономірності, а практична геополітика чи геостратегія формулює чіткі цілі, завдання та рекомендації для військово-політичного керівництва, можна констатувати, що більшість територіальних конфліктів протягом історії людства є реалізацією чи втіленням практичної геополітики (геостратегії). Водночас, наголошуючи на тому, що практична геополітика супроводжує практично всю світову історію, ми можемо

віднести до геополітики лише ті війни, в основі яких лежить прагнення контролю над простором, що виключає зіткнення на релігійному ґрунті, громадянські війни (за відсутності зовнішніх впливів), національно-визвольні рухи, набіги кочівників і захист від них тощо. На різних етапах існування цивілізацій геополітичні процеси – а саме зіткнення між групами людей чи державами за контроль над простором – ставали або каталізаторами розвитку суспільств, або, навпаки, призводили до їх деградації та занепаду. Прагнення спільноти, зокрема держави, до зростання (навіть за рахунок інших) традиційно виступало драйвером розвитку економіки та удосконалення матеріально-технічної бази, однак існує безліч прикладів того, як невдалі військові кампанії призводили до колапсу великих держав.

В рамках цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу останній розглядається як «жива динамічна суперсистема взаємодії соціокультурних систем, які саморозвиваються і з моменту подолання первісного стану виступають в якості окремих локальних цивілізацій і цивілізаційних ойкумен» [9, с. 85]. Як зауважує М. Страхов з посиланням на М. Данилевського, «він відкинув єдину лінію в розвитку людства, так само як думку про те, що історія є прогрес певного спільного розуму, певної спільної цивілізації. Такої цивілізації, за Данилевським, немає, існують лише окремі цивілізації, існує розвиток окремих культурно-історичних типів» [9, с. 86]. А. Тойнбі протиставляє цивілізації аморфній масі первісних суспільств, кількість яких набагато більша, але які є набагато менш індивідуалізованими. Тож цивілізації виступають в якості локальних культурно-історичних утворень, що виділилися з маси первісних суспільств. Вони не обмежуються рамками тієї чи іншої місцевості, але охоплюють вельми значні території від меж окремої країни до цілого географічного регіону або навіть виходять за його межі [9, с. 90]. Як зазначав О. Шпенглер, критикуючи європоцентричні підходи істориків, «...античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – окремі світи становлення, що мають однакове значення у загальній картині історії» [9, с. 88].

Зауважимо, що до періоду Великих географічних відкриттів розвиток світу відбувався переважно в рамках окремих локальних цивілізацій, зв'язки між якими зовсім не завжди були регулярними (а подекуди й взагалі були відсутні); відповідно й міжнародна система на цьому етапі мала фрагментарний характер і практично усі міждержавні процеси, зокрема геополітичні, були переважно автономними і відбувались в межах однієї або кількох географічно близьких

цивілізацій. Інший важливий етап розвитку світової системи починається з Нового часу й закінчується Першою світовою війною. Його специфіка полягає в тому, що протягом вказаного періоду відбувся транзит від фрагментарної до замкнутої міжнародної системи – замість численних локальних цивілізацій починається перехід до єдиного глобального цивілізаційного простору. Напередодні Великої війни практично усі території світу були поділені між могутніми імперіями, а сам конфлікт виникає на тлі боротьби за контроль над сферами геополітичного домінування та контроль над колоніями. Підсумки Першої світової, зокрема розпад колоніальної системи та масштабні процеси деколонізації, суттєво змінюють глобальний геополітичний ландшафт: на місці великих імперій постали десятки нових держав, які також приєдналися до боротьби за контроль над простором. Після двох десятиріч глобальної геополітичної турбулентності відбувається оформлення, а згодом і зіткнення двох імперських стратегій – німецької та радянської, що призвело до найбільшої трагедії у світовій історії – Другої світової війни, безпрецедентного за своїми масштабами та кількістю жертв конфлікту. Саме в процесі Другої світової з'являється чинник ядерної зброї, що приносить із собою нову геополітичну реальність – потенційну можливість ядерної війни, наслідком якої буде загибель переважної частини людства. Післявоєнна епоха Холодної війни демонструє подальше ущільнення цивілізаційної структури світу, а біполярна міжнародна система характеризується прискоренням процесів глобалізації, які, в свою чергу, проходять в умовах перманентної загрози ядерного зіткнення. Колапс СРСР і розпад біполярної системи міжнародних відносин зумовили нову геополітичну реальність, що потребує осмислення та аналізу: новий міжнародний порядок так і не сформувався, оскільки прогнози щодо побудови монополярного світу на чолі зі США не виправдались, а перспективи утворення багатополлярної міжнародної системи досі є непевними. Тож можемо констатувати фактичний період геополітичного хаосу, який є досить небезпечним з огляду на поступову руйнацію системи міжнародного права як запобіжника від повторення глобальних конфліктів.

Глобальні цивілізаційні трансформації суттєво вплинули на особливості розвитку геополітичної практики. Зважаючи на незмінність фундаментальної цілі практичної геополітики (набуття й утримання домінування в рамках певного регіону чи в глобальному масштабі), серед головних її ознак, що зазнали суттєвих корекцій внаслідок зміни міжнародно-політичного середовища, варто виділити насамперед: 1)

природу та форму здійснення контролю над простором; 2) способи й методи досягнення геополітичного домінування. Якщо в давні часи контроль був лише прямий (анексія території), то з плином часу з'являються різні форми опосередкованого контролю – від системи колоніальних адміністрацій до здатності проектувати силу в певному регіоні. Що ж стосується методів досягнення домінування, то тут також мали місце суттєві зміни від військової експансії на перших етапах до створення в подальшому асиметричних військово-політичних союзів чи використання комплексних (гібридних) технологій, що поєднують військові, політичні, економічні, правові, інформаційні та інші засоби.

Геостратегія є похідним поняттям від геополітики, і в кожному конкретному випадку вона формується виходячи зі специфіки геополітичного становища держави, а саме – комплексу географічних, економічних, історичних, соціально-політичних та інших чинників, що визначають місце й роль держави в регіоні і світі, її переваги й недоліки, можливості й загрози тощо. Військова сфера є підпорядкованою стратегічним інтересам держави, а враховуючи те, що географічне положення країни є в цьому контексті чи не головним визначальним чинником, то мова йде вже про геостратегічні інтереси. Військова наука (теорія і практика) виступає одним з провідних чинників розвитку цивілізацій протягом всієї історії людства: прагнення до територіальної експансії спонукає держави до особливого шляху розвитку, що полягає у консолідації зусиль суспільства щодо забезпечення ресурсів та засобів ведення війни. Розвиток військової галузі традиційно впливає на більшість сфер суспільного життя держави, починаючи від формування самої структури суспільства і аж до визначення пріоритетів конкретних галузей виробництва.

Звичайно, вплив між геополітичною практикою та процесами розвитку цивілізацій є обопільним, тож одночасно з ростом та генезою цивілізацій відбувається також трансформація геополітичної практики. Відповідно до змін природи і структури міжнародної системи змінюються умови (середовище) реалізації практичної геополітики, її форми, методи та інструментарій. Трансформація геополітичної практики напряму залежить від цивілізаційної структури світу конкретної епохи, природи міжнародних відносин, рівня науково-технічного прогресу тощо. Так, наприклад, розвиток військових технологій другої половини ХХ ст., зокрема стратегічна авіація, ядерна зброя та засоби її доставки, багато в чому звели нанівець базові положення та концепції класичної геополітики з її географічним («грунтовим») детермінізмом на кшталт теорій «Осьового регіону»,

«Хартленду», «Рімленду» тощо. Надзвичайне підвищення ролі інформаційних технологій в більшості сфер суспільного та міжнародно-політичного життя прискорює глобалізацію, розмиваючи традиційні уявлення про державу, її кордони та юрисдикцію. Одночасно нерівномірність соціально-економічного розвитку різних регіонів світу поглиблює існуючі культурні, цивілізаційні та геополітичні протиріччя, що є масштабним викликом для міжнародної безпеки.

Використані джерела та література:

1. Василенко И. А. Геополитика современного мира: учебник для бакалавров. М.: Издательство Юрайт, 2015. 420 с.
2. Монтескье Ш. Л. О духе законов [Електронний ресурс]. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf (дата звернення 20.05.2019)
3. Рахманний О. Історія геополітичних ідей [Електронний ресурс]. URL: <http://www.global-analyt.com/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B3%D0%B5%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%96%D0%B4%D0%B5%D0%B9/> (дата звернення 20.05.2019)
4. Дністрянський М. С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
5. Окунев И. Критическая геополитика и посткритический сдвиг в исследовательской парадигме [Електронний ресурс]. URL: <https://mgimo.ru/upload/iblock/bee/bee894b261eed2b0c126a2c9720ee085.pdf> (дата звернення 20.02.2019)
6. Ó Tuathail G. Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space. London: Routledge, 1996. 250 с.
7. Doyle M. Empires. New York: Cornell University Press, 1996. 407с.
8. Мотиль О. Підсумки імперії. К. : Критика, 2009. 200 с.
9. Цивилизационная структура современного мира. Монография. В 3 т. Т.1. Глобальные трансформации современности / под ред. Ю. Н. Пахомова, Ю. В. Павленко. К. : Наукова думка, 2006. 687 с.